

Wakichawi sarayiwa:

Yati utjawi:

Qullqimpi apxatiwa:

Taqpacha jaqinakataki suma qamañanakasa utjaskiwa

jaqinaka wali qamayañtiki apnaqirinakaxa sapxiwa taqi jaqinakaw wali ist'asa saryatañapawa, sapa maynina sarnaqawipasa mayacht'ayasa uñjatañapawa. Jaqinakana wali sarnanaqañanakapaxa janiwa khitinakarusa aparatakaspati. Ukhamraki janiw khitisa jaytkaspati, ukhamaraki janiwa inaki apaqatakaspati. Janipiniwa jaytkaspati amtawipampikisa. Taqi wakichata utjirinakana sapa mayni amtawipasa wakispiniwa, jaqinakaruru suma qamayañtiki.

walja wakichatanakata apthapitaskiwa, Jach'a Markanaka qutuchasitanakaxa wakichatanakaru walima amuyupxiwa taqpacha markanakana kamachiruma irnaqasipxañapataki, chiqachasa, yäqachasisa, sum uñjasa, ukhamraki mayacht'ayasa irnaqañasa, suma qamasipxañapataki.

Taqpacha jaqinakataki mä sarawi utjirinakaxa suma qamawikiwa utjaski. Suma qamayiri amtatanakaxa jaqinakana arsuwinakapa apthapitaskiwa, taqi markanakawa aka amtawi mayaki sartayaskapxi Nueva York jacha tantachawina, 1948 marana. Kamachi qillqatanakawa lurataski taqi jaqinakana wali sarnaqañapataki ukhamaraki markapata arsurinakampi, ukhamraki qullqita amtata kamichimpi, jaqinakana sarnaqawipatama, ukaxa amtatawa 1966 marana.

Jaqinakanaru suma qamayañtiki lurawinakaxa nayraqataru sartaskiwa. 1948 marata jichakamaxa luratapinskiwa walja qillqawinaka pisichayata jaqinakaruru uñjasa yanapañtiki, pisichayatanakaru jark'añtakisa kamachinakaxa utjaskiwa. ukhamraki, yaqha qutuchata jaqinakatakisa kamachinakaxa jupanakataki utjaskarakiwa, taqi ukaxa lurataskiwa suma sarañapataki kawkituqinakansa.

Taqi amtatanaka sartayañtakixa jaqinakana arsuwinakapaxa walipiniwa ukhamraki qutuchata jaqinakana ukata sapa jaqi arsuwinakapasa.

Ayllu markanaka jaqinakatakixa, kamachipaxa katuqataskiwa taqi jach'a markanakampisa 169 amtawimpi OIT ukankiwa ayllu markanakana jaqinakataki, ukhamraki jisk'a qutu jak'iri jaqinakataki, uka amtawixa rixintatawa Ginebra markana 1989 marana. Ukhamraki jaqinaka suma sarayañtiki amtatanakaxa, rixintataskarakiwa Nueva York 2007 marana. Chile markansti ayllu marka jaqinakana kamachipaxa amtataskiwa 66 ukana, 19.253 kamachina ukhamraki 20.249 sarayirina.

Taqpacha markanakana Irnaqayirinakana lurawinkapawa: kamachinaka jani suma sarayatakani ukaxa suma uñjapxañapawa

Wakichawi sarayiwa:

Yati utjawi:

Qullqimpi apxatiwa:

Qhipüru tunka maranakana irnaqañanaka utjirinakaxa walpini waljaptayataskiwa. Taqi kuna sapa urunakana lurkaptana ukaxa lurataskiwa aljañtiki ukhamaraki askichañanaka utjirinakasa irnaqayirinawa sarayaski. Taqi ukaxa walirpiniwa sarayaspaxa: aljañtiki luratanaka ukhamaraki askichañanaka taqi ukaxa jaqinakaruru lurañanakapa phuqhayañtikiwa, irnaqañanaka jikqhatañtiki, wakichawinaka qullqimpi apxatasa sarayañtiki ukhamraki pirqanaka sayt'ayañanaka, lup'isisa lurañanaka thaqhaña, aljañanakata mä jisk'a t'aqa jach'a markaru churaña, qullqichasiña, ukhamraki yaqhanaksa. Sapürjamasa wlejawa pachamamata apsutaski kunanaka lurañtakisa, taqi ukaxa pachamamaru usuchayaskiwa ukhamraki akapachana qamirinakaruru.

Taqi lurawinaka mirayatanakata ukhamraki jani suma uñjasa lurtanakamata, uka jach'a lurañankanaxa taqi tuqi jach'a makanakankaskiwa.

Jach'a irnaqayirinakaxa apsuskapxiwa qhuyanakata (khuyana utjirinaka ukhamraki lakhayaña umanaka) nina lakhayiri umanaka, qalanaka lawanaka utachañataki, umana jakirinaka, uywachañanaka, challwa apsuñanaka, quqanaka apsuñanaka ukhamraki waljanakawa aka pachata apsutaski, pacha mama uraqinakata, taqi lurawinaxa jani wali uñjataskarakikiwa, jani suma uñjatanakaxa ayllu jaqinakana uraqipa qhuchichayi ukhamraki taqi jaqinakarusa jani walirusa saraykarakiti.

¿Kunas utjixa amtawinakana ukata kunamasa ayllu marka jaqinakaruru apqhatataskixa?

Mara t'aqa paxsina 2011 marana, taqpacha mayacht'ayata jach'a markanakawa mayaki amtapxi 169 kamachi taqi ukaxa uñt'ataskiwa *jach'a lurawjama irnaqaña utanaktiki ukhamraki jaqinakaruru suma qamayañtiki: mayacht'ayata jach'a markanakaxa amtapxiwa "suma uñjañtiki, yaqañtiki, askichañtiki"*¹. Aka wakichawixa sumapini uñjatastakiwa taqi jach'a markataki irnaqiri jaqinakataki ukhamraki jupataki irnaqasiri jaqinakatakisa irnaqaña qalltkasina, aka kamachi uñjasa lurapxi, amtawinakapa ukhamaraki qhanachawinaka suma sarayasa lurapxiwa taqi markanakapini, suma lurawinaka thaqhasisa.

¹ *jach'a lurawjama irnaqaña utanaktiki ukhamraki jaqinakaruru suma qamayañtiki: mayacht'ayata jach'a markanakaxa amtapxiwa "suma uñjañtiki, yaqañtiki, askichañtiki"*, A/HRC/17/31, 2011

Wakichawi sarayiwa:

Yati utjawi:

Qullqimpi apxatiwa:

Janiwa jach'a markanakana machaqa kamachikiti, jani ukasti kimsa tunka mayani qillqatanaka apthapitama jach'a lurawi Kimsa pirqama sayt'atarjama, qhanachayiwa, yanapiwa. Qhanachayiwa suma jaqinakaru sarayiri kamachixa, ukhamraki

Irnaqayirinaru sumaru sarayarakawa. Suma amuyayiwawa kunamasa jach'a markanakaxa sarayañapaxa aka kamachi irnaqiri utanakaxa, ukata qhanachayiwa kunamasa apatañapaxa aka kamachixa.

Aka kamachixa apxatataskaspawa taqi jani wali luririnaru taqituqu jach'a markanakana, jan ukasa suma uñjasa amusiñapiniwa sapa jani wali lurawinaka askichañtiki, suma amuykipasisa iwxaña, ukata askichayañaraki.

Ukhama, amtawi qallatawinakaruma arkayataski, mayachata jach'a markanakaxa, ukhamaraki walja irnaqaña utanakawa aka kamachiru arkasipxi:

- Taqi jach'a markanakawa jaqinakaparu jak'apxañapaxa yaqha jani wali lurawinakata, ukhamraki irnaqayirinakatsa, jaqinakaru jani wali sarayatapata. Ukatakixa, apxatatañapawa kamachi amtatanaka: kunamasa sarani amtatanakaxa, kamachinakasa, suma uñjatañapawa arxatirimpi uñjayasa, ukata jani lurataki ukanasa amuyutañapawa. Amtata qalltawinakaxa apthapiwa mä jark'iri pirqasayt'ayatata, tunka amtawinakata.
- Taqi irnaqayiri utanakawa, lurañanakapa suma amuyasisa lurpxañapawa jani aka pacharu khuchiyasa ukhamraki jaqinakana qamawipa suma sarayasa. Lurawinakapa lurapxañapawa "suma amuyayisa" taqi uka amtatanakaxa uñt'ataskiwa irnaqayiri utanakana. Wakichata arkañanakaxa pä pirqach'amachatankiwa tunka pusina amtatapana.

Wakichawi sarayiwa:

Yati utjawi:

Qullqimpi apxatiwa:

- Ukhamraki, jach'a markanakana irnaqayiri utanakaxa lurawinakapana jani jaqinakarum wali sarayatäkchi ukaxa askichatañapawa suma amtawiru purisa. Utjaskiwa walja suma luraña arkañanakaxa, taqi ukaxa apaqañawa paqallqu amtawinakata kimsa pirqa sayt'ayatata.

Jach'a markampi irnaqayirinakampixa parlakipaxañapawa ayllu marka jaqinakampi

jichapachanakana, Jach'a Markanakampi irnaqayiri utanakampixa walja amuyasipxañapawa kunanaksa lurapxani ukata suma amuyusisa lurawinakapa qalltañtaksi, taqi ukanakaxa wali saryatañapawa jani ayllu marka jaqinakarum usuchayasa.

Ukanakatakixa amtatanaka sartayatanakatakixa utjaskiwa kamachinakaxa ayllu markanaka suma qamasipxañapataki, ukanakaxa akham luratskiwa:

- Taqi kamachi luratanakaxa ayllu marka jaqinaka suma katuqasisa qalltiwa jani wali jikqhatasipxani ukana irnaqayiri lurawipa layku, aka kamachi apxatkasina suma amuyusitañapawa, Kuna munatapxi ukhamraki kunas jani walikiti (suma amuyusisa uñjañawa)
- Mä ch'amachayata pirqt'atana kimsiri jach'a lurawipana siwa, ukhamraki yaqhanakatsa, jach'a Markaxa iwxañapawa irnaqayir utanakarum suma uñjasa apnaqapxañapataki jaqinaka suma qamayañtaksi, ukhamraki ratuki lurañanakansa utjañapapuniwa, ukhamraki suma amuyusa parlatañapawa jani jisk'achayañtaksi warminakarusa, amuyusisa uñjañarakiwa ayllu markanakana suma sarnaqawipa.
- Ukhamraki pä ch'amachayata pirqatana parlarakiwa kunamasa apnaqasiñapa ayllu marka jaqinakampi jani usuchayañtaksi, suma uñjasa *saryatañapawa*. Tunka payani amtapana qhanachayiwa irnaqayiri utanakarum suma uñjasa apxatañapawa kamachinakampi.
- Arxatirinakarum sarañtakisa ukhamraki jani wali saratanaka askichañtakisa, patunka suxtani amtatana kimsa ch'amachata pirqatana jach'a Markaxa suma uñjañapawa taqi amtata kamachinaka suma sarayatañtaksi, taqi lurawinaka, wali lurayañtaksi, taqintaksi suma qamayaña kamachixa mayakiñapawa taqpacha jaqinakataki.

Amtatarjama jark'añanaka lurañtakixa, ukhamraki yaqha lurawinakatsa, Jach'a Markaxa apxataspawa jach'a markanakampi amtatanaka jani wali sarayatata jark'iri kamachinakampi, kunama: lurañanaka qalltaykasa jiskt'arpayañawa, suma yatiyäsa, amtatapaxa jupanakarum wakisiyatañapawa, qutuchawipa jakañapataki, nayraqata sartatanakaparumsa. Akanakaxa, suma uñjatañapawa pacha q'umachaña apnaqañanakasa, Jach'a Markanakampi wakichata luratanakana irnaqañanaka qalltañtakixa. Ukhamraki irnaqayirinakaxa uñtasipxañapawa jupan lurawinakapa, taqi ukasa suma uñjatañapawa. Arxatirinakarum sarañanakaxa janiwa ch'amañapakiti ukhamraki jani wali lurawinaka askichañanakatsa, ukata suma uñjatañaparakiwa ayllu markanaka jaqinakasa.

Wakichawi sarayiwa:

Yati utjawi:

Qullqimpi apxatiwa:

Yäqañanaka utjayañatakixa, ukhamraki irnaqayirinakaxa amtatanaka uñt'asaxa kamachinaka apxataspawa “suma uñjasa sarayañpataki” suma uñakipasa amtatanakampi juchañchayaspawa, ukata apxatatañapawa jark'aqaña kamachinakasa jani usuchayañtaki ayllu marka jaqinakarum akhamjama: umaniñapawa, utapataki ukata suma uñjatañapawa jupana uraqinakapasa, qamawiparjama, sarnaqawiparjama, phuqhachasiña lurawiparjama, nayraqata achachilanakana sarnaqawiparjama, janiwa jisk'achayatañpakiti irnaqaña utaru mantañanakatsa, ukhamraki lurawipata taqinjama qullqi katuqasiñapawa, kullirirusa sarañanakapasa jasañapawa, ukhamraki irnaqirinakampisa qutuchasispawa mayaki arsusiñtaki. Ukhamraki qullanaka mayiñanakasa janiw ch'amachayatañpakiti, taqi ukaxa suma uñjatañapawa ayllu markana suma sarayatañpataki.

2017 marana Chile Markaxa jaqinakarum suma sarayañtaki ukata irnaqiyirinaktaki apsuwa mä kamachi, ukata America latina ukarjama Chile markaxa Payirjamawa amtatanakapa kamachimpi sartayatapata, ukata Colombia markarakiwa. Wakichawixa apthapiwa tunka suxtani sarayiri amtatanaka kimsa ch'amachayata pirqatamaru.

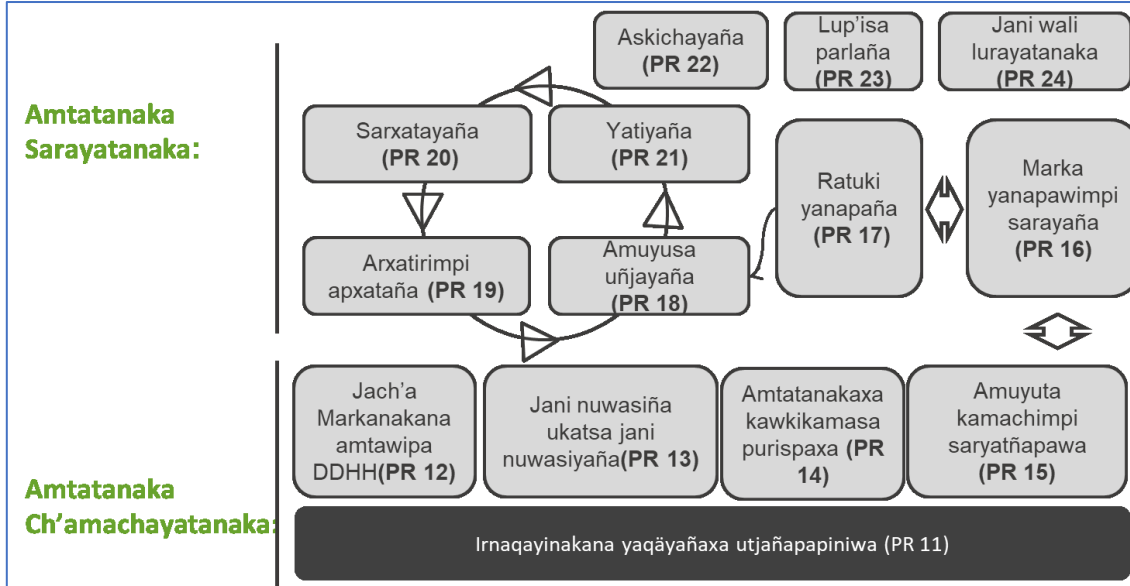
¿Kunsa saña munixa suma amuyusa ratuki sartayañaxa?

Taqpacha irnaqiyirinakawa suma amuyusa uñjañapawa jaqinaka suma qamasipxañpataki: irnaqayirinakaxa jach'aschi jani ukasa jisk'schi ukasa, kunanaka lurinakaspaka ukasa, kawki markanakankaspaka ukasa, qullqini jan qullqini tuqunkaspaka ukasa, ch'aswatanaka utjaspa jani ukasa, uraqinijchi jani uraqinijchi ukasa, kunanajchi qamawinakapasa. Taqikuna lurañanakaxa janiwa kirkpakiti jani ukasti suma amuyusisa amtatanaka apxatatañapawa.

Suma “ratuki uñjasa sarayañaxa” suma sarayatani ukaxa walipuniwa irnaqayirinakaxa ch'amanchasini, walja ch'ama lurañanakaxa utjapiniwa. Ukatpi ratuki qhanachayasa askichatañparakiwa, jani ukaxa wali ch'amapiniskaspawa jani wali sarawinakaxa

Taqi akanakatakixa janiwa mä askichawiki utjiiti. Sapa irnaqayiriwa thaqhañapaxa suma “lurawinaka lurañtaki”, jupankana lurawinakapajama, kunanaka lurapxi, kunasa luraña, ukhamraki kunasa jani luraña.

Pä pirqqa: Irnaqayirinakana yäqaña lurañanakapa

- “Ratuki uñjasa sarayañaxa” mä amtata Jach’a Markana jani wali lurawinaka jani utjañapataki lurawipawa, taqi ukanakaxa suma uñjasa sarayatañpawa.
- Ukhamraki utjarakiwa jani wali luratanaka askichañanakasa jaqinakaru jani wali sarayataskaspa ukaxa.
- Wakichawinakaxa suma qhanachayataskiwa, mayniri irnaqayirinakaxa amtatanaka apxataskapxiwa lurawinkaparu yaqhanakampi amtasiñtaki.
- Walja irnaqayirinakaxa yatipxiwa k’achata k’achta sartawinakasa: suma jaqinakaru sarayañanakaxa amtatañapapiniwa, taqinisa yatipxañapapiniwa, ukhamraki uñjañawa kunasa jani wali lurtataki, suma amuyusa lurañarakiwa jani ukasti suma askichañawa, ukata apthapiñarakiwa wali lyurawinakampi, ukhamraki suma amuykipasa yatiyañawa lurañanaka wakisiyirinaraku.
- Taqpachaniru jani walichayiwa (P’iqinchiri Markachirinaraku, arxatirinaraku, alaña alxaña apnaqirinaraku, jaqinakaru suma qamayirinaraku, alañanaka ukhamaraki alxirinaraku, taqpacha alxañanaka utjiyirina, lup’ita luratanaka, qutuchata jaqinakampi parlakipañanaka, ukhamraki yaqhanaka.) suma lurañtakixa sapurunakasa wlipiniwa luratañaxa.
- Irpirixi yatiñapapiniwa, kunamasa luraña ukanakata ukata taqini yatipxañapaxa kunamasa ukanakaxa lurañaki ukanakata.

Wakichawi sarayiwa:

Yati utjawi:

Qullqimpi apxatiwa:

-
- Uka lurawixa ch'amapiniskiwa suma sarayañaxa, jani ukaxa irnaqayirina luratapampi jaqinakaru usuchayatanakawa.
 - Ukatpi ist'añapiniwa usuchata jqinakaruxa, akanakana ayllu jaqinakawa jisktañapawa, ist'atañapawa jupana munatanakapaxa ukhamraki uñjatañapawa sarañapasa, kunamasa saryataski.
 - "Ratuki uñjasa sarayañaxa" mayjaskarakispawa irnaqayirina yaqha lurawinakapasa qutuchata jaqinakampi ayllu marka jaqinakampisa lurarakispawa, ukana amtapxaspawa kunsalurapxaspa ukanakatsa.
 - Ukhamraki, apxatataskarakispawa yaqha lurawinakampisa nayraqata jiskt'awirjama, taqi ukaxa sapa maynisa jupanakakiwa amtasipxañapaxa kunasa wliki ukata, taqi ukampixa janiwa pisichayatakiti.

Ayllu markanakataki Jach'a Lurawixa kunamasa apnaqatani

- Ayllu marka jaqinakana amtawipaxa wali ch'amanipuniwa kunapachatixa jach'a markana irnaqayirinkampi luratanaka suma tukuyaña mayitanakata, taqi ukaxa uñjatañapawa. Taqi ukanakaxa lurpaxañapaxa, ch'amachata kamachinakaxa siwa payanipini parlakipatañapaxa uka jupanakan ukankañapaxa walipiniskaniwa.
- Jani ukasa janiwa jupanakana lurawipakiti, qutuchata jaqinakana ukhamraki ayllu marka jaqinakana, wakichatajchi ukasa jan ukasa, amtawinakapaxa wakisipiniwa, jupanakaxa ist'ataña munapxi lurawinaka suma sarayatañapataki, taqi lurawinaka suma sarañapataki Jacha Markampi Irnaqayirinampixa suma amuyusa parlakipapxañapawa.
- Jach'a wakicht'ayata luratanakaxa sapakixa janiwa askichkiti ukhamraki sarawipaxa ukanpacha janiwa mayampimakisa apxatañamakiti, jani ukasti walipiniskiwa qutuchata jaqinakataki, ayllu marka jaqinaka ukhamraki kawkniri jaqinakampisa, yanapasipxañapawa amtawinaka suma sarayatañapataki, taqi ukaxa sarayatañapawa jach'a markanakana amtawinakaparuma. Aka amtawi luratanakaxa mä wakichatamawa lurawinaka suma sarayañatakiwa Jach'a Markampi irnaqayirimpitki. Taqi ukaxa sarayatañapawa taqituquru (markapata arsusiri jaqinakaru, nayraqataru sartayatanaka, amuyusa thaqhañanaka, arxatiriru saryatanaka, kijasiñanaka ukhamraki asusiñanakaraki) taqi ukaxa (puriñapawa akana, khayatuqinakana, jach'a markpachana ukhamraki yaqha markanakansa) phuqhachayatanaka.
- Jach'a Wakicht'atanaka amtawinakapaxa lurañapiniskiwa jani parlakipawi utjirinakata. Akana suma lurawinaka sartayañanakakiwa utjaski, taqintaki

Wakichawi sarayiwa:

Yati utjawi:

Qullqimpi apxatiwa:

luratanakaxa ukhamraki irnaqayirinakatakisa kamachi amtataruma apatañapataki, ukata aka sarawixa walipiniskiwa lurawinaka sarayañtakixa suma ayllu marka jaqinakanaka jark'asa sarayañtakixa.

- Jach'a Wakt'ayatanakaxa arxatirinakana luratanakapaxa ch'amacht'ayapxiwa, arxatawi qhanachañanaka, jqinakaxa mayiskapxiwa ukhamraki ayllu marka jaqinakasa. Aka lurawinaka suma amuyusa sapa mayni amtañtakixa suma parlakipasina irnaqayirinakampi Jach'a Markampisa. Ayllu marka jaqinakaxa lurañanakata yatxatañanakapawa, aka amtawinaka suma apnaqañapataki, ukata lurapxañapataki suma askichayiri amtawinaka uñt'ayasa arusipxañapataki (ch'amachata qalltatama, yatiyawir luratama, yatxatatanaka, amuyusa uñjatanaka, ukata yaqhanakaraki), jupanakaru ch'amachaypana, amuyupa suma amuyt'asisa Jach'a markaru ukhamaraki irnaqayirinakaru mayipxañapataki kunamasa saraski taqi lurawi luratanakata.

Jichapachaxa kuna lurañanakasa utjaski

2011 maratpacha amtawinaka sartayatata jichhakamaxa walja lurawinakawa suma saryataski, irnaqayirinakana lurawipa layku utjaskapiniwa jani wali lurawi sarayatanakaxa DDHH ukaruxa. Jani ukasa iyawsatapaxa suma amuyusa thaqhapxarakiwa sumaru lurañanaka sarayañtaksi, taqiniwa suma parlakipasa amtatanaka askichasa waliru sartayapxañapaxa "amtatanaka askichasa irnaqayirinakana lurawipata ukhamraki jani wali sarayata qutucha jaqinakampisa, ukata yanapasisa jach'aptayaña taki amtatanaka suma sarañapataki".